

Тамара Демченко

СИН ЧЕРНІГІВЩИНИ - РОМАН БЖЕСЬКИЙ

У статті на основі історико-біографічної літератури, деяких документів та джерел особового походження висвітлюється життєвий шлях (переважно чернігівської доби), аналізується історико-публіцистичний доробок маловідомого діяча національно-визвольного руху, уродженця Чернігівщини Р. Бжеського (1897 - 1982).

Кожний, хто вивчав історію Української революції на рівні персоналій, не міг не помітити такого явища: серед постатей діячів визвольних змагань практично вся увага віддається представникам соціалістичних, лівих партій. Щоправда, останніми роками інтенсивно досліджується когорта консерваторів на чолі з гетьманом П. Скоропадським. А от праве, самостійницьке крило творців і учасників Української революції, можливо, за єдиним винятком - потужної постаті М. Міхновського - традиційно перебуває на маргінесі дослідницького інтересу.

На нашу думку, така ситуація породжена як об'єктивними факторами, так і певною обережністю авторів. Мабуть, мав рацію П. Мірчук, коли, аналізуючи становище в Україні напередодні революції, ще 55 років тому відзначив, що в інтелігентських колах "тодішньої Наддніпрянщини, що цікавились політикою, соціалістичний табор мав багато міцніші впливи, чим націоналістичний". Він пояснював стан справ просто: "На українських самостійників-націоналістів і на саму ідею самостійності України йшла безупинна запекла атака зі сторони" усіх інших політичних сил, що діяли тоді в Україні, - чорносотенців, російських і єврейських соціалістів, представників українських соціалістичних організацій, так званих "народовців" [очевидно, під цією назвою автор розумів ліберально-демократичне крило національно-визвольного руху. - Т. Д.]. При цьому українські соціалісти трактували "національне питання неіснуючим і шкідливим і так представляли його завжди українському народові. Українські ж "народовці" дивилися на ідею самостійності України як на чарівну, але не здійсниму мрію, яку не вільно підносити як політичний постулат, бо цим стягається лиш непотрібно поліційні репресії проти українства і цим унеможливується єдинокорисну для українського народу культурницьку роботу"¹. Попри певну штучність цих висновків та несправедливість стосовно "народовців", бо ж інший публіцист, котрий писав, що останні "працювали над відродженням свого рідного народу з такою самою посвятою, як працювали проповідники й борці за християнство"², теж спирався на історичні реалії, варто визнати, що частка істини у них присутня: самостійницька течія перебувала у значно ж невігіднішому становищі, ніж їхні відкриті вороги й непевні друзі.

Якщо цілий рух потрапив до табуованих тем, то природно, що його очільникам і тим паче рядовим (на час революції, звичайно) учасникам пощастило ще менше. Роман Бжеський у цьому контексті посідає дещо осібне місце. З одного боку, про нього написано вже чимало праць³, та й доробок його теж достатньо відомий в Україні. З-поміж численних публікацій треба відзначити насамперед біографічні нариси Я. Дашкевича, Г. Сварник, Г. Чернихівського. Декілька слів хотілося б сказати про останнього із перелічених авторів. Про нього писали: "Регіональне

© Демченко Тамара Павлівна - кандидат історичних наук, викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка.

волинознавство не мислиться без наукового доробку Гаврила Івановича Чернихівського - літературознавця, лауреата премій у галузі охорони пам'яток історії та культури ім. В. Антоновича (1998), літературно-мистецької ім. братів Лепких (2002), міжнародної премії Фонду родини Воляників-Швабінських (2004)... Улас Самчук - "Український Гомер ХХ ст." - у науковому доробку Гаврила Чернихівського займає чи не найголовніше місце"⁴. У контексті нашої теми варто відзначити, що захоплення постаттю У. Самчука, ймовірно, привело дослідника до Бжеського: він буквально відкрив для українців цю постать і зараз жваво цікавиться усім, що пов'язано з нею. Про це свідчать і численні публікації, до речі, одна з них була передрукована газетою "Сіверщина"⁵, і незгасаючий інтерес до наукової й творчої спадщини нашого земляка, і тісні контакти з його доньками⁶, і, нарешті, зворушлива готовність допомогти кожному, хто виявляє зацікавленість особою Бжеського. Дякуючи зусиллям п. Чернихівського статті про Р. Бжеського увійшли до двох енциклопедичних видань: "Українська журналістика в іменах" та Тернопільського енциклопедичного словника⁷.

З іншого боку, треба відзначити, що до цього часу не існує наукової біографії історика, що породжує деякі прямо-таки міфічні сюжети. Так, чимало запитань викликає скомпонована А. Кармелюком біографічна довідка, вміщена як додаток до шойно перевиданої праці Р. Бжеського "Біла книга: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму"⁸. Справді, сам Бжеський писав у мемуарах, що виконуючи обов'язки дипломатичного кур'єра, він напередодні гетьманського перевороту їздив до Москви, де зустрічався з Г. Чичеріним, Л. Караханом, вів "дипломатичні переговори" з "самим В. Леніним"? Чи міг він уже в 20-х рр. декілька разів переходити кордон СРСР, потрапляти до тюрми, звідки його нібито рятував "відомий поет В. Еллан-Блакитний"?⁹ Ми виписали ці приклади, бо вони звучать дещо фантастично, з огляду на ті матеріали, що друкувалися раніше. Водночас це вказує, що окремі періоди життєвого шляху героя даної розвідки висвітлені зовсім слабо. Одним з них може вважатися чернігівська доба.

Свого часу, прочитавши чи не найвідомішу книгу Р. Бжеського "Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 - 1918"¹⁰, автор цих рядків була заінтригована тим, що цей "загадковий вістниківець" народився у Ніжині, і прагнула розшукати у метричних книгах Ніжинської єпархії (а вони за 1894 р. усі збереглися) достовірний запис про хрещення земляка. На жаль, ці наміри не увінчалися успіхом. Тільки через декілька років нам пощастило виявити необхідну інформацію.

Даний результат став відправною точкою для створення нарису про чернігівський період життя Р. Бжеського. Подальше його життя буде окреслено пунктирними лініями, виходячи з напрацювань вищеназваних дослідників. Важливим джерелом стали спогади Р. Бжеського¹¹, а також дані з місцевої періодики¹², деякі інші матеріали з історії революційних подій на Чернігівщині¹³. Мемуари Характерника (під таким псевдонімом вони друкувалися) отримали справедливо високу оцінку Я. Дашкевича. Історик відзначив, що про "Україну визвольних змагань" Р. Бжеський написав "як заангажований самовидець некерівного рангу, а не як байдужий нейтральний спостерігач"¹⁴. На жаль, далеко не всі книги «Літературно-Наукового Вістника», де, згідно з покажчиком¹⁵, друкувалися спогади нашого земляка, пощастило розшукати у книгозбірнях Києва. Окрім того, вони доведені тільки до 1918, а не 1921 року, як зазначено у назві.

Отже, розпочнемо із визначальної у житті кожної людини дати. Згідно із записом у метричній книзі Катерининської церкви міста Чернігова, 23 березня 1897 року народився, а 16 квітня був охрещений Роман - син колезького секретаря Стефана Антонова Бжеського, римсько-католицького сповідання, і його законної дружини Олени Василевої, православної. Хрещеним батьком новонародженого стали надвірний радник Василь Петрів Грищенко, а матір'ю - дружина надвірного радника Лідія Василева Диновська. Церковний обряд здійснили священик Макарій Смельницький з дияконом Миколою Бондаревським¹⁶. У цій інформації

немає нічого дивного - у традиціях чернігівців (і, мабуть, не лише їх) брати у хрещенні батьки для новонароджених найближчих родичів, запис на своєму місці, жодних виправлень, як і відміток про видачу свідоцтва немає. Хлопчик міг народитися у Ніжині, але хрестити його повезли до Чернігова, де жила родина. Очевидно, що близьких друзів у місті Бржеські не мали, тому хрещеними стали рідні матері.

Завдяки інформації календарів Чернігівської губернії, можна більш-менш точно встановити час приїзду С. Бржеського (з сім'єю чи без - поки що не встановлено) до Чернігова. Календар на 1891 р. (друкувався у 1890 р.) серед численних чиновників цього прізвища не наводить. А календар на 1893 р. - називає серед чиновників окружного акцизного управління (6-ий округ) на посаді молодшого помічника наглядача округу технолога Стефана Антоновича Бржєєвського¹⁷. Отже, хоча прізвище й спотворене, але можна допустити, що Бржеський прибув до губернії у проміжку 1891 - 1892 рр. Через 10 років він служив уже старшим помічником наглядача округу зі збору акцизу із цукру, відповідаючи за м. Шостку Глухівського повіту¹⁸. Ще через десять з гаком літ С. Бржеський став старшим помічником наглядача I округу, здобув чин надвірного радника¹⁹. Кочовий спосіб життя, відсутність у Чернігові друзів з дитячих років, рідних, очевидно, визначили і коло спілкування старших Бржеських: воно замикалося на родичах. Так, у 1906 р. дворянин С. А. Бржеський був "поручителем" на весіллі родички по дружині - дочки колезького асесора Марії Василівни Грищенко²⁰. У списку поляків Чернігова - виборців до Всеросійських установчих зборів - С. Бржеський не представлений²¹. Отож можна вважати, що він як російський чиновник до польської громади не входив. Із незрозумілих причин дата народження Р. Бжеського перенесена на три роки назад. Н. Бжеська у передмові до бібліографії праць покійного чоловіка писала з цього приводу: "Оригінальних документів у Романа Бжеського не збереглося. Після втечі з московської (червоної) в'язниці відійшов на Західню Україну. Мені казав, що з огляду на війну (1914) дата його народження була змінена (вперед чи взад?)"²². Війна, тобто бажання уникнути мобілізації, тут, ймовірно, не відіграла особливої ролі, бо тоді б прагнули применшити вік. Зрештою, у списках новобранців Р. Бжеський, мабуть, таки числився, більше того, він сам писав, що, ще навчаючись у гімназії, отримав військовий вишкіл і чин унтер-офіцера²³, і якщо його не призвали до діючої армії, то на те мали бути вагомні причини. Можна зробити припущення, що він сам приписав собі роки, щоб виглядати соліднішим з огляду на ті можливості, які відкривалися перед ним у роки революції.

До 1917 р. Роман Бжеський завершив свою середню освіту. На жаль, фонди Чернігівської чоловічої гімназії не збереглися, тому будь-яка інформація з цього приводу відсутня. Важко також, спираючись на достовірні дані, визначити джерела української ментальності юнака. Можливо, як стверджують біографи, було це родинне виховання: "Мати його з Полтавщини, походила з давнього козацького старшинського роду, в якому перш за все цінували волю. Бабуня Романа була близько споріднена з Миколою Гоголем, зустрічалася з ним, гордилася, що має родича - великого письменника"²⁴.

Сам Бжеський свої спогади розпочав інформацією про брак "свідомих українців (старшого віку - не шкільної молоді)" у Чернігові - близько тридцяти п'яти осіб на 40-тисячне місто²⁵, а разом з представниками учнівської молоді - 100 - 120 душ²⁶, і вже цим вказав на протиставлення молодіжного руху старшим. Крім того, революційних гуртків різного політичного спрямування у Чернігові було чимало: у 1911 р. їх працювало 15²⁷. Проте автор мемуарів обмежився тільки згадкою про "філію ТУП'а", яку ототожнював із "Старою Громадою", і детально описав "Самостійницьке Брацтво", членом якого став у 1916 р. Очолював організацію Василь Елланський (В. Еллан-Блакитний), членами були Павло Тичина ("тоді ще невідомий, мовчазний і скромний студент"), Аркадій Казка, Євреїнів, Колоскевич, В. Коновал, Н. Коновал, Н. Лайко, і Гр. Устименко. "Братчики" заснували у другій половині 1916 р. Юнацьку спілку (близько 30

середньошкільників), мали бібліотеку, проводили продаж української літератури, організували лотерею на користь українських політ'язнів, готували реферати на різні теми. Вони підтримували зв'язок із Києвом та старшими українцями²⁸. Серед відомих діячів національно-визвольного руху, котрих Бжеський згадує у мемуарах, варто виокремити Валентина Отамановського та Євгена Онацького. Перший з них восени 1916 р. прочитав чернігівським братчикам реферат на тему "Економічна політика Росії супроти України" і дискутував при цьому із Онацьким²⁹, котрий у 1917 р. став членом Української партії соціалістів-революціонерів і представляв Чернігівську губернію у Центральній Раді.

Цей сюжет узгоджується із визнанням самого В. Отамановського, який писав: "За студентських часів перед революцією в мене склався самостійний націоналістичний світогляд, суть якого в скороченню є така: тільки національна держава забезпечує повні національні права поневоленої нації; класова боротьба є справа внутрішня і перед лицем національного ворога не повинно бути клас та партій; поразка Росії од німців та революція внаслідок цього мусять призвести до розвалу російської тюрми народів та повстання УНР"³⁰. Погляди ж Є. Онацького згодом зазнали радикального переосмислення, і він став одним із ідеологів українського інтегрального націоналізму. Взагалі це товариство складалося із особистостей, чиї дороги у майбутньому розійшлися.

Початок революційних подій у Чернігові ознаменувався численними акціями волевиявлення народу, радості сподівань. Хвиля захопила і юного Бжеського. Чи не вперше його ім'я згадується у пресі у зв'язку із українськими зборами, скликаними 18 березня радою місцевого осередку ТУП'у.

Уже простий перелік тем, яких торкалися у своїх виступах численні промовці, окреслює коло завдань чернігівських українців. Так, І. Коновал закликав відновити роботу "Просвіти" - улюбленого дітища поступової чернігівської інтелігенції. Г. Стаднюк говорив про "потребу українських шкіл всіх типів". Його підтримав В. Базилевич, зажадавши, щоб Чернігівське губернське земство подбало про заснування українських шкіл. О. Карпинський висловив вболівання за долю української наукової преси, а Олекса Приходько - улюбленої справи всього свого життя - "української пісні і національного музичного виховання". "Представник студентської молоді Василь Елланський закликає ту велику частину української інтелігенції, яка відбилася од української бідної й виснаженої маси, звернутися до праці на користь рідного краю під українським прапором". [...] Учень Чернігівської гімназії Р. Бжеський говорив "про крайню потребу закладати зараз же чи окремо, чи при гімназіях лекції або курси українознавства". [...] Хор під орудою О. Приходька багаторазово виконував "Заповіт" та "Український національний гімн". У залі лунало "Слава Україні!", "настрій у присутніх святочний і радісний". Збори ухвалили резолюції з вимогами:

1. Вільна автономна Україна у складі федеративної Російської республіки.
2. Заснування окремих українських полків.
3. Відкриття українських шкіл.
4. "Заведення української викладової мови по школах Чернігова"³¹.

У спогадах про ці збори Бжеський не згадує, бо, як націоналістові, йому не личило брати участь у такому заході. Прикметно, що автор газетної замітки називає його просто учнем гімназії. Отже, на цей час юнак не мав ніякого іншого суспільного статусу, хоча його й переповнював молодечий революційний ентузіазм. Ймовірно, що посаду у міській міліції він отримав пізніше. Згідно з даними преси, на середину червня 1917 р. юнак виконував обов'язки помічника начальника міліції I міського району Чернігова³². Коли відбулося це призначення - невідомо. Жодним словом не обізвався Бжеський також про те, що брав участь у відродженні Чернігівської "Просвіти". У квітні того року, виступаючи на перших зборах поновленого товариства, він висловив побажання, "що тепер за вільні часи "Просвіта" поверне народові згублену за часи пригноблення культурність, і вносить пропозицію приступити до виборів Ради товариства і таким чином розпочати конкретну працю". Р. Бжеський увійшов до ради товариства³³.

Звичайно, можна трактувати ці кроки як винятково культурницькі, котрі до справжньої революції мають досить опосередковане відношення. Проте, виходячи з тогочасних реалій, треба визнати їх адекватними духові часу.

Очевидно, як активний учасник українського руху (можливо, член ради чернігівської "Просвіти") Бжеський був обраний делегатом губернського Українського з'їзду (8 - 10 червня 1917 р.), скликаного місцевою українською громадою згідно із вказівкою Центральної Ради. Її представник, уже згадуваний Є. Онацький, задав тон у висвітленні найактуальнішого, з точки зору київських державотворців, питання - про автономію України та ставлення до неї Росії. Доповідач визнав, що Тимчасовий уряд "не зрозумів, або не хотів зрозуміти наших домагань", проте закликав "іти вперед, вперед, вперед до широкої національно-територіальної автономії"³⁴.

Природно, що довкола такої постановки найбільш злободенного тоді питання відразу розгорілася дискусія. Є. Онацькому та його однодумцям заперечив представник чернігівських самостійників Р. Бжеський (Бржеський): "Попередні промовці казали про автономію. Автономія це умова, яку дасть нам Учредительне Зібрання. Але Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала і довела нас до найгіршого занепаду. Хто тепер поручиться за додержання української автономії?" - звернувся він до аудиторії, одночасно закликавши "не боятися самостійності". "Автономія України не йде на користь російській буржуазії. І не тільки буржуазія йде проти укр[аїнської] автономії - російські демократичні партії настроєні проти нас і йдуть в розріз з нами. Коли автономія і буде проведена, то її можуть згодом одняти. Звичайно, як в Росії остаточно запанує соціалізм, тоді життя може бути сусідське, братське. А зараз у Росії все таки сильна буржуазія і вона не випустить України з рук". Висловивши свої сумніви щодо добрих намірів метрополії, Бжеський неохоче визнає автономістичний принцип: "Зараз ми не можемо мати самостійності, тільки автономію, але коли нам будуть силкуватися одібрати автономію і повернути Україну в минулий стан, то ми не мусимо боятися самостійності. Така велика багата країна територією не менше Германії, може бути самостійною. Її інтереси - економічні - не зв'язані тісно з Москвою. Тільки самостійна держава забезпечує всі права. Будучи самостійною, Україна зможе увійти в союз з Росією, але як рівний з рівним. Москвинам на території України права мусять бути забезпечені, - ми нікого не хочемо поневолювати, але не хочемо, щоб московська нога нас давила", - твердив він³⁵. Цікаво, що у спогадах Бжеський зовсім не згадує про цей з'їзд, можливо тому, що власний виступ через деякий час йому видався опортуністичним, а негативну реакцію на нього він сприйняв як особисту образу. Насправді, у дещо плутаних думках молодого патріота відобразилася уся суперечливість політичних прагнень тодішнього українства: з одного боку, гостра і цілком обґрунтована недовіра до російського політикуму, з іншого - погано уявлялося життя без Росії, поза її впливом і пріоритетами.

Як переконаний націоналіст Р. Бжеський головну увагу у своїй праці, присвяченій історії Української революції, звертає на військовий складник революційного процесу. І якщо інформацію про заснування Військового клубу ім. П. Полуботка він почерпнув із київської газети³⁶, то історія чернігівського українського полку творилася, ймовірно, не тільки на його очах, а й за безпосередньою участю, хоча він і приховав прізвище "братчика", котрий стояв за цією справою. Р. Бжеський повідомив, що уже 12 березня (за н. ст.) у Чернігові було створено "осередок для формовання пішого полку". Його керівником став "сотник" Василь Павленко, а членами - телеграфіст Летушко (у спогадах Р. Бжеського - Літошко) та "військовий урядовець Веремієнко"³⁷. Про двох останніх достовірних відомостей не збереглося, а поручик В. Павленко став у 1917 р. у місті досить популярною особою. Він народився 1 січня 1894 р. в Чернігові у родині запасного унтер-офіцера містечка Седнева Чернігівського повіту Артемія Максимова Павленка і його законної дружини Анни Василюв³⁸. Про цю колоритну постать чернігівський краєзнавець Г. Греченко дав у книзі нарисів про

репресованих освітян ґрунтовну довідку під назвою "Правдолюб із Чернігова". В. Павленко закінчив учительську семінарію і Чугуївське військово-училище. У роки Першої світової війни підпоручик був поранений і контужений, 1916 р. його у чині поручика демобілізували як інваліда І групи³⁹. За радянських часів він працював учителем. У 1937 р. Павленка заарештували за звинуваченням у "веденні антирадянської націоналістичної агітації". Він повністю відбув свій термін ув'язнення у таборах ГУЛАґу, але у 1949 р. його спіткав новий арешт по тому ж обвинуваченню. Тільки у 1957 р. справу проти в'язня припинили за "недоведеністю злочину"⁴⁰. Дата смерті не встановлена.

Але повернімося до історії полку. Р. Бжеський слушно підкреслив, що формування його провадилося у дуже скрутних умовах. Військові органи трактували вояків полку "як дезертирів, старшині ж загрожував військовий суд". Окрім того, офіцерів позбавляли платні. Досить колоритно виглядає і опис місця розташування полку - це була "обгороджена парканом спортова площа товариства "Сокіл". На майданчику знаходився "малий літній будиночок, в якому була каса для продажу квитків, роздягальні для спортсменів та великий ганок, над яким був дах. На цій площі й скупилися вояки, які вписувалися до полку. Вони там і ночували, здебільшого під голим небом, бо в приміщенні тому лише початково могли вміститися перші охотники. Вони не мали ані зброї, ані харчів від військової влади". Згідно із даними автора, певну допомогу у формуванні військової частини надали старшини - сотник Храневич і поручник Н. Плєскач⁴¹, "лікар-українець Василь Базилевич" та неназваний "братчик", який "провадив освідмлюючу політичну роботу"⁴².

Незважаючи на несприятливі обставини, 20 квітня "назбиралося вже понад тисячу вояків, які були сформовані в сотні і які, щоб підкреслити свої антимосковські погляди, назвали себе полком ім. гетьмана Петра Дорошенка". У них був свій полковий прапор, "на якому малярка Павла Діденко вималювала портрет гетьмана-патріота"⁴³. На думку Р. Бжеського, новостворена військова частина мала багато ворогів: і в особі місцевих автономістів на чолі із І. Шрагом, і прибулого із Києва представника Центральної Ради хорунжого Ф. Селєцького, і представника більшовиків Юрка Коцюбинського⁴⁴. Проте тогочасна преса не підтверджує інформацію про повсюдну ворожість до щойно сформованого полку. Навпаки, вояки на чолі з В. Павленком брали участь у багатьох з'їздах, маніфестаціях, демонстраціях, і скрізь їх вітали. Єдиним ворогом у місті виявилися солдати так званої "Воронезької запасної дружини", яка розташувалася у казармах Переволоченського полку, котрий перебував на фронті. На Першому українському з'їзді у Чернігові, про нього йшлося вище, В. Павленко скаржився: "28 травня, як ви знаєте "дружинники" зробили озброєний напад на козаків, били прикладами..."⁴⁵. Звичайно, цей конфлікт не сприяв взаємопорозумінню, але його, принаймні за наслідками, не варто навіть порівнювати із драматичними подіями, пов'язаними із розстрілом богданівців. 19 червня солдати "Воронезької дружини" організували мітинг, куди запросили і вояків українського полку. На мітингу було висловлене побажання більшої частини "дружини" служити в українському війську, постановили забути прикрий інцидент, щоб надалі "разом працювати для добра рідної України і всієї Росії"⁴⁶.

Р. Бжеському настільки сильно запам'ятався один епізод, спричинений діями В. Павленка у червні 1917 р., що у стислому вигляді він знайшов своє відображення у "Нарисах з історії українських визвольних змагань"⁴⁷, а значно розлогіше - у "Згадках". Варто відзначити, що чимало місця мемуарист відвів саме змалюванню ситуації, що склалася на II селянському з'їзді Чернігівщини, який розпочав свою роботу 10 червня⁴⁸. На ньому Бжеський теж виступав із самостійницькою заявою і знову невдало: більшість делегатів його не підтримала⁴⁹. Несподівано роботу з'їзду перервав сотник Павленко, який повідомив, що у Києві на Софійській площі "урочисто проголошено самостійність" (саме так зрозумів телеграму із Києва уже згадуваний телеграфіст Літошко). "... у відчинені двері залі ввійшов відділ вояків з великими шаблями і урочисто вніс український прапор, а сам Павленко, звертаючись

до здивованих "Українців" та приголомшених несподіванкою Росіян, оголосив, що він одержав телеграму про те, що у Києві дві години тому нарешті проголошено повну самостійність України. Він закликає всіх до оборони й організації своєї держави та, обіцяючи разом із військом до загибелі боронити незалежність рідного краю, закінчує свою промову гучним "Слава" рідній державі та її урядові". Бжеський не був би самим собою, якби не довів цей сюжет до логічного завершення, тобто змалювання зради ненависних йому автономістів. Хоча зал і висловлював задоволення: слова Павленка "були покриті однодушним "слава" селян і вояків", але "більше помірковані й досвідчені росіяне у порозумінню з Шрагом зажадали у Павленка телеграми і коли побачили, що то була не урядова телеграма, просили Шрага, щоб він заявив з'їзду про те, що се звістка ще не певна і закликав присутніх до обережності у своїх постановах"⁵⁰. Цікаво, що на сторінках місцевої газети епізод був висвітлений зовсім інакше: телеграма, отримана Павленком, нібито сповіщала, що у Києві проголошено автономію України (що загалом відповідало дійсності). І. Коновал повідомив про це зі словами "Христос воскрес! Объявлена автономия Украины! Хай живе вільна Україна!", а з'їзд "бурхливо сприйняв цю звістку і голосно вітав відродження України"⁵¹. У будь-якому разі позиція президії з'їзду сприймається як цілком нормальний крок, але, з точки зору Бжеського, вона вимагала осуду. Завершуючи першу частину своїх спогадів, він наголосив: приклад "повстання українського ім. Гетьм[ана] Петра Дорошенка полку" демонструє той факт, що "українські політичні діячі, за невеликими виїмками, не лише не можуть уважатися ініціаторами у справі творення української армії, а навпаки під натиском українських низів дуже неохоче мирилися з фактом існування українського полку і цілком були нездатні взяти провід у свої руки завдяки своєму опортунізму, москофільству та нерішучості"⁵². Такий підхід незаперечно доводить, що на момент написання спогадів (а це було років 7 по тому) Р. Бжеський став за своїм світоглядом переконаним націоналістом, якому соромно було навіть згадувати про свою участь у роботі "Просвіти" чи мирних зібраннях українців. Єдино гідним засобом боротьби він уважав збройний чин. У цьому молодого чернігівця, якщо вірити його спогадам, бо більше достовірних даних ми не маємо, переконувала і участь у обороні Києва від муравйовських військ, і партизанський рух, знову ж таки виразно антибільшовицького спрямування.

У 1918 р. він жив і працював у Києві, хоча й не поривав зв'язків із рідним містом. Так, збереглося газетне повідомлення, що наприкінці серпня 1918 р. юнак виступав на організованому "Просвітою" вечорі, присвяченому пам'яті гетьмана І. Мазепи. Добродій Бжеський "підкреслив гарячу любов Мазепи до України та бажання її щастя", прагнення "визволитись з залізних пазурів Москви", закликав українське громадянство подбати про перенесення праху гетьмана до України, та висловив жаль, що в українській літературі Мазепі "не присвячено жадного творіння тоді, як його давно вже оспівано в закордонній літературі та московській"⁵³.

На щастя, Р. Бжеському не судилося загинути у чекістських катівнях у роки визвольних змагань. На початку 1920 р. він перейшов радянсько-польський кордон і поселився у Кременці - тоді повітовому центрі Волинського воєводства. Від цього часу життєвий шлях нашого героя, завдяки зусиллям кременецького краєзнавця Г. Чернихівського, обростає плоттю і кров'ю, набуває зв'язного характеру. Р. Бжеський затримався у цьому волинському місті надовго - майже на чверть століття. Тут він двічі одружувався: перша дружина - співачка Маргарита Боно, залишилася на все життя ширим другом. На честь її старша донька Бжеських отримала своє ім'я. Друга дружина Р. Бжеського - Надія, уроджена Науменко, теж стала не просто вірною дружиною, а другом і однодумцем свого невгамовного чоловіка⁵⁴.

Звичайно, що із сподіваннями на швидку перемогу у збройній боротьбі у міжвоєнну добу було покінчено. Але Бжеський швидко знайшов нове поле діяльності. У Кременці він працював директором книгарні місцевого товариства

"Просвіта", яка вважалася однією з найбільших на Волині⁵⁵, й одночасно створив із учнів української гімназії підпільний гурток, який згодом переріс у молодіжну організацію "Юнак". Доречно підкреслити, що Бжеський, ймовірно, не мав вищої освіти, і всі свої неабиякі знання здобував самотужки - шляхом самосвіти. Для кременецької молоді він читав лекції із українознавства, яке включало географію, історію, етнографію, антропологію. Лектор уважав, що ця діяльність є головною. У пізнішому листі до одного із своїх слухачів він писав: "Щодо "курсів", то я для того осів на Волині, щоб провадити цю працю. Спочатку я особисто довго вишколював Голувка, Гаврилюка, Сойка і Трачука, потім - Стуля, Жураківського і Тимофіїва. Після того вони взяли на себе вишкіл окремих гуртків, які були створені і які не повинні були знати про існування подібних інших гуртків. Підготована ними молодь проходила потім у мене лише "Націоналізм" Донцова і ще де-що"⁵⁶. Очевидно, що згадка про працю Д. Донцова не випадкова. Як слушно відзначила Г. Сварник, Бжеський - публіцист, літературознавець, історик - формувався під потужним впливом Д. Донцова, виступав популяризатором ідеологічних конструкцій останнього⁵⁷. Упродовж 20-30-х рр. він знайшов своє справжнє покликання - українська журналістика. Схоже, що з усіх жанрів його найбільше приваблювала публіцистика.

У 1932 р. польська поліція викрила мережу підпільних гуртків, почалися арешти учнів, у 1934 р. було заарештовано і їхнього наставника⁵⁸. Р. Бжеський, якого П. Мірчук йменував "професором", перебував в ув'язненні з липня 1934 по березень 1935 р. Історик писав, що "створення в Польщі концентраційного табору для політичних противників, а зокрема для поліцейного тероризування української молоді, принесло для Польщі погану славу в opinіo культурного світу, бо поставило її поруч із терористично-поліцейною большевицькою Москвою та гітлерівською Німеччиною"⁵⁹. Очевидно, мав місце і ще один арешт, бо Г. Чернихівський згадує про те, що з Берези Картузької Р. Бжеський повернувся додому тільки з початком Другої світової війни - у вересні 1939 р.⁶⁰

Тоді ж подружжя Бжеських перебралося до Кракова. Г. Чернихівський наводить цікавий факт із життя родини: дружина Р. Бжеського, щоб хоч щось врятувати із багатой бібліотеки, декілька разів переходила кордон, переносючи у наплічнику книги чоловіка⁶¹. У 1941 р. сім'я повертається до свого будинку, а її глава дістає можливість віддатися улюбленій справі. З вересня 1941 р. він працює заступником редактора газети "Волинь", котру редагував У. Самчук⁶². Головний редактор включив ім'я Бжеського (Дажбожича) до списку трьох чільних авторів часопису⁶³. У 1943 р. Бжеські виїжджають до Праги, де главу родини заарештувало вже гестапо⁶⁴. Вони мешкали у таборах для переміщених осіб у Німеччині, у 1950 р. їхній шлях, як і багатьох інших представників третьої хвилі українських політичних емігрантів, проліг до США. За 32 роки, прожитих дуже скромно на американській землі, Р. Бжеський "видрукував ще понад 30 книг з різних галузей знань: історії, літературознавства, філософії, політології"⁶⁵.

Помер Р. Бжеський 4 квітня 1982 р., поховали його на українському цвинтарі у Бавдн-Бруку, штат Нью-Джерсі⁶⁶. Його вдова підготувала до друку бібліографічний покажчик праць покійного чоловіка⁶⁷, який і сьогодні залишається єдиним джерелом інформації про творчу спадщину діяча. У покажчику зафіксовано 128 назв праць Бжеського та 15 псевдонімів і криптонімів, якими він підписувався⁶⁸. Причини великої кількості останніх точно не встановлено: проте, очевидно, що у них відобразились і життєвий досвід автора, і його мандри. Любов до Чернігівщини відбивають псевдоніми: "Роман Десняченко", "Роман Задеснянський", а псевдонім, під яким опубліковано "Історію визвольних змагань" - "Р. Млиновецький", як повідомив Г. Чернихівський у листі до автора цих рядків, було запозичено від назви розташованого неподалік Кременця великого села Млинівці над річкою Іквою. У селі на самому початку 20-х поселився Р. Бжеський із першою дружиною⁶⁹. Що ж до літературно-наукової спадщини, то, очевидно, дані, зібрані у покажчику, становлять лише частку того, що насправді написав цей діяч. Скажімо, в одній із бібліотек Чернігова зберігається єдиний номер журналу,

що виходив у Чикаго майже півсотні років тому, і в ньому є стаття Р. Бжеського, підписана відомим псевдонімом - Р. Паклен⁷⁰. У покажчику вона, як і переважна більшість статей, розпорошених по численних періодичних виданнях, не представлена.

Свого часу особою непересічного публіциста і талановитого історика зацікавився Р. Дашкевич. Маститий учений мав змогу спілкуватися із істориками діаспори і спробував з'ясувати, чому прізвище Божецького не увійшло до Енциклопедії Українознавства, опинилося мовби на маргінесі україністичних студій у діаспорі. Відповідь була проста: "його не дуже любили, він критикував усіх...". Дослідник навів декілька прикладів "нелюбові" до Бжеського⁷¹. Ми можемо розширити цей список за рахунок спогадів Ю. Шевельова, який писав, що Бжеський "доводив, що я - виплодок пекла, і то радянського пекла"⁷². Зрозуміло, що мемуарист відповідав такою ж мірою. Проте й У. Самчук, який був однодумцем, ширим другом і навіть кумом Бжеського, теж згадав про цю особливість його характеру, яскравими барвами змалювавши конфлікт між автором поеми "Вояк" Р. Бжеським та директором видавництва І. Тиктором. Останній обурювався, що у поемі штаб УГА звинувачено у тому, що він вчинив "зраду підлу та слизьку"⁷³. В іншій книзі письменник дав своє бачення аж надто складної вдачі свого товариша: "Винятково варту пам'яті і разом винятково загублена у зливні псевдонімів постать - контроверсійна, інколи загадкава, інколи гротескова, невтомно віддана справі, інквізиторська натура, яка все своє життя, без відклику й застереження, була віддана в жертву службі українській справі, яку вона дуже по-своєму і дуже контрапунктально сприймала і розуміла. [...] Насправді ж це був каторжник свого власного демона, який гнав його немилосердно через життя на подобу Томи Торквемади, змушував бачити життя, якого ніколи не було, якого нема і якого ніколи не буде. Це комплекс ілюзій... Жорстокого, болючого обману"⁷⁴. Безумовно, що це безжально правдиве і в той же час сповнене співчуття й розуміння визначення повністю корелює із оцінкою, даною Я. Дашкевичем найпопулярнішій у сучасній Україні праці Бжеського "Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 - 1918": "Книжку я прочитав одним подихом. Певне, вражала мене незвичність підходів, агресивність автора, його безкомпромісність - ну, і неакадемічність та звинувачувальний тон"⁷⁵. Уже неодноразово згадуваний дослідник життя та науково-публіцистичної спадщини Бжеського Г. Чернихівський теж визнав "безкомпромісність" цієї особистості⁷⁶. То що ж писав публіцист і "неакадемічний" науковець, що заслужив таку славу? Не маючи змоги проаналізувати увесь його доробок (з огляду на різноманітність зацікавлень та ерудицію Бжеського - це заняття для багатьох фахівців-гуманітаріїв), зупинимось на заключних фразах однієї з його літературознавчих розвідок.

Аналізуючи драму Лесі Українки "Одержима", Р. Бжеський приходять до висновку: що у творі можна знайти підтвердження його думки про культивування "ненависти" до "народу-гнобителя": "Мусимо пам'ятати, що Євангеліє вчить нас прощати своїм особистим ворогам, любити своїх особистих ворогів, але не вчить нас прощати ворогам Божим, прощати дияволів та його слугам. Чи, наприклад, маємо право прощати тим, що виморили кілька мільйонів українців голодом? Ті, що загинули, могли б простити свою жахливу смерть своєму особистому ворогу, але навіть вони не могли б простити всім ворогам свого народу, бо не лише вони впали його жертвою. Ми ж не можемо прощати за них і не маємо морального права проповідувати любов до народу, що протягом віків є ворогом-гнобителем нашого народу. Леся Українка розуміла це все, розуміла додатне значення ненависти і тому писала, що "може б, не було життя таке нещасне, коли б вогонь ненависти не гас!" Свідомість цього зродила "Одержиму"⁷⁷. Не зайве наголосити, що ці рядки писалися, коли західна українська діаспора вшановувала пам'ять жертв Голодомору у 30-у річницю трагедії. І ще одне спостереження. Звичайно, міркування Бжеського аж ніяк не вкладаються у радянську та й пострадянську парадигму про "віковічну дружбу", "спільні корені й єдине історичне минуле" тощо. Але чи

застаріли, остаточно втратили академічну цінність й актуальність погляди діяча, який помер понад чверть століття тому назад? Навіть поверховий аналіз змісту перевиданої у минулому році праці "Біла книга: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму (На основі автентичних урядових советських даних)", написаної, до речі, у 1943 р. і доповненої 1948 р., засвідчує злободенність його спостережень і міркувань щодо природи більшовизму й російського імперіалізму, у які б шати вони не рядилися. Більше того, зіставлення його висновків із дискурсом сучасних науковців⁷⁸, кожний з яких, а це вчені із Канади, Італії, США, навряд чи й чув прізвище Бжеського, дають підстави для твердження, що він десятиліття тому формулював питання, відповідь на які з'ясовують тільки сьогодні. Так, наприклад, Е. Томпсон зазначає: "...десятки мільйонів білих не-росіян, які були об'єктом збройного завоювання росіянами, зазнавали такого самого, як і народи Азії та Африки, примусу та гноблення, що характеризує класичний колоніалізм. Часто вони були змушені покинути свою батьківську землю з волі колонізаторів. Керівні посади у межах Російської імперії і, пізніше, у межах радянської сфери, були для них недоступними, якщо вони тільки не відмовлялися представляти інтереси власних народів і не починали представляти інтереси Москви"⁷⁹. А Р. Бжеський наголошував свого часу: "...в багатьох національних республіках чужинцеві, який запізнається з урядовцями та керівниками установ так званого самоврядування, як би вони не звали себе (фінами, українцями, азербайджанцями чи білорусами), в дійсності матиме справу з людьми, котрі вважають себе в душі членами московської нації. Людей же, котрі почувають себе частиною того чи іншого народу, що в більшості на тій чи іншій національній території, він мусить шукати серед мас, серед людей, котрі не займають жодних керуючих становищ" [підкреслено Р. Бжеським. - Т.Д.]⁸⁰. Нагадаємо, що між цими двома цитатами відстань у понад півсотні років... Витоки майже повної ідентичності думок треба шукати у імперській політиці Радянської Росії, яка щойно тепер стає об'єктом ретельного дослідження. Серед пріоритетів сьогоденішньої гуманітаристики звільнення від наслідків колоніальної залежності посідає перше місце поміж інших проблем.

Отже, актуальність праць нашого земляка підтверджується і нашою повсякденністю, і світовою наукою. Тому слова, котрими закінчив свою розвідку Я. Дашкевич, не втратили свого значення й нині: "Спадщина Р. Бжеського як історика заслуговує на велику увагу, бо несподівано виявляється, що цей, трохи дивакуватий, дуже неспокійний і фанатичний ерудит (а що він справді був дуже ерудованою людиною, не підлягає сумніву) мав рацію у багатьох, багатьох випадках"⁸¹. Ми злегка торкнулися тільки одного аспекту проблем, якими жив цей непересічний інтелектуал. Безумовно, у контексті подальшого дослідження життєвого шляху та доробку Р. Бжеського першочергового значення набувають виявлення та оприлюднення джерел, складання по можливості повного бібліографічного покажчика, академічне перевидання принаймні найважливіших праць нашого земляка - Характерника.

1. Мірчук П. Трагічна перемога. - Торонто, 1954. - С. 8.

2. Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. - Нью-Йорк; Джерсі-Сіті, 1966. - С. 6.

3. Дашкевич Я. Роман Бжеський: життя й історико-публіцистична діяльність // Українські проблеми. - 1998. - № 1. - С. 122 - 127; Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. - Львів, 2006. - С. 500 - 506; Сварник Г. Загадковий "вістниківець" Роман Бжеський: листи до Дмитра Донцова // Українські проблеми. - 1997. - № 2. - С. 144 - 150; Фарина І. Пам'ятає Кременець Романа Бжеського // Свобода: Газета Тернопільської обл. ради нар. депутатів і обл. держ. адміністрації. - 1994. - 13 грудня; Чернихівський Г. До отчої землі: 100-річчя від дня народження Романа Бжеського // Русалка Дністрова. - 1994. - Ч. 13 (жовтень). - С. 1 - 2; Його ж. До рідної землі: життєвим шляхом Романа Бжеського // Січ: Щотижнева газета волинського Тернополя. - 1993. - Ч. 16 (червень - липень). - С. 2; Його ж. Життєвий і творчий шлях Романа Бжеського // Самостійна Україна. - 1996. - Ч. 1. - С. 36 - 42; Ч. 2. - С. 30 - 34; Його ж. Маловідомий Роман Бжеський // Чернихівський Г. Портрети пером: Статті, есе, рецензії. - Кременець; Тернопіль, 2001. - С. 136 - 147; Його ж. Повернення // Свобода. -

1995. - 15 вересня; Його ж. Роман Бжеський - учений, політик, громадянин // Черніхівський Г. Портрети пером: Статті, публікації, спогади, рецензії. - Кременець; Тернопіль, 2008. - Кн. 3. - С. 32 - 43; Його ж. Роман Бжеський, якого ми не знаємо // Тернопіль вечірній. - 1994. - 19 жовтня, 29 жовтня.
4. Цит. за: Черніхівський Г. Портрети пером: Статті, публікації, спогади, рецензії. - Кременець; Тернопіль, 2008. - Кн. 3. - С. 308 - 309.
5. Див.: Черніхівський Г. Роман Бжеський, якого ми мало знаємо // Сіверщина. - 1997. - 25 жовтня. - С. 5.
6. Старша донька Бжеського - Маргарита - одружилася з бразилійцем - лікарем-нейрохірургом Андраде. Тепер вдова, мати чотирьох дітей, мешкає у м. Сальвадор (Бразилія). Молодша донька - Лариса - вийшла заміж за Олега Боднара (родом із Чортківщини). Подружжя має двох синів, мешкає у Вінніпегу (Канада). Доньки Бжеських у 1993 р. привезли на отчу землю прах своєї матері, передали Кременецькому краєзнавчому музею деякі сімейні реліквії і книги батька // Див. Черніхівський Г. До отчої землі // Русалка Дністрова. - 1994. - Ч. 13. - С. 1.
7. Черніхівський Г. Роман Бжеський - учений, політик, громадянин... - С. 42.
8. Висловлюємо щиро подяку Г. Черніхівському за люб'язно надану можливість скористатись цим виданням.
9. Бжеський Р. Біла книга: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму (На основі автентичних урядових советських даних). - К., 2008. - С. 210 - 211.
10. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 - 1918. - Вид. 2-е. - Львів, 1994. - 571 с.
11. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого // Літературно-Науковий Вістник. - 1924. - Т. 84. - С. 285 - 298; 1925. - Т. 86. - С. 134 - 142; 1925. - Т. 88. - С. 127 - 131; 1925. - Т. 88. - С. 219 - 229; 1926. - Т. 89. - С. 207 - 215; 1927. - Т. 91. - С. 503 - 510.
12. Черниговская земская газета (дал. - ЧЗГ). - 1917, 1918.
13. Бойко В. Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: Історико-краєзнавчий нарис. - Чернігів, 2003. - 128 с.
14. Дашкевич Я. Назв. праця. - С. 124.
15. Див.: Ясінський Б. Літературно-Науковий Вістник: Покажчик змісту: Том 1 - 109 (1898 - 1932). К; Нью-Йорк, 2000. - С. 32.
16. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 992. - Арк. 206 зв, 207.
17. Календарь Черниговской губернии на 1893 год. - Чернигов, 1892. - С. 242.
18. Календарь... на 1902 год. - Чернигов, 1901. - С. 15.
19. Календарь... на 1914 год. - Чернигов, 1913. - С. 82.
20. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 1301. - Арк. 164 зв, 165.
21. Там само. - Ф. 1786. - Оп. 1. - Спр. 176. - Арк. 6 - 12.
22. Бжеський Р. Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. - Торонто, 1988. - С. 1.
23. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. - 1925. - Т. 88. - С. 225.
24. Черніхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... - С. 137.
25. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. - 1924. - Т. 84. - С. 285.
26. Там само. - С. 287.
27. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX - початку XX ст. - Ніжин, 1999. - С. 57.
28. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. - 1924. - Т. 84. - С. 285 - 286.
29. Там само. - С. 286.
30. Цит. за: Кот С. Валентин Отамановський // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. Я. Гаврилюк. - К., 2008. - С. 664.
31. Український національно-визвольний рух. Березень - листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін. - К., 2003. - С. 62 - 64; ЧЗГ. - 1917. - 24 марта. - С. 5 - 6.
32. Известия Черниговских Губернских Исполнительного и Продовольственного Комитетов. - 1917. - 16 июня. - С. 1.
33. Український національно-визвольний рух. - С. 244; ЧЗГ. - 1917. - 28 апреля. - С. 4 - 5.
34. ЧЗГ. - 1917. - 20 июня (№ 46). - С. 8.
35. Перший Український з'їзд у Чернігові (8 червня 1917 року). - Чернігів, 1917. - С. 16 - 17.
36. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... - С. 119 - 120.
37. Там само. - С. 121.
38. ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 977. - Арк. 179 зв.
39. Греченко Г. Репресовані освітяни Чернігівщини. - Чернігів, 2003. - С. 116.
40. Там само. - С. 117, 120.
41. У кн.: "Гинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 - 1921). - К., 2007. - 536 с." не представлені.
42. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... - С. 122.
43. Там само.

44. Там само. - С. 122 - 123.
45. Перший Український з'їзд... - С. 39.
46. ЧЗГ. - 1917. - 23 лютого. - С. 4.
47. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... - С. 286 - 287.
48. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого... - 1924. - Т. 84. - С. 296 - 298.
49. Там само. - С. 297.
50. Там само. - С. 297 - 298.
51. ЧЗГ. - 1917. - 27 лютого. - С. 7.
52. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого... - С. 298.
53. ЧЗГ. - 1918. - 7 (20) лютого. - С. 7 - 8.
54. Черняхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... - С. 140.
55. Черняхівський Г. Кременеччина: від давнини до сучасності. - Кременець, 1999. - С. 125.
56. Цит. за: Р. Бжеський: Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. - Торонто, 1988. - С. 3.
57. Сварник Г. Назв. праця. - С. 145.
58. Черняхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... - С. 137 - 138.
59. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / За ред. С. Ленкавського. - Т. 1: 1920 - 1939. - Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. - С. 431. - [Перевидано у Львові, 2003].
60. Черняхівський Г. Роман Бжеський - учений, політик, громадянин... - С. 34.
61. Там само. - С. 35.
62. Там само. - С. 35; Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941 - 1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. - Рівне, 2008. - С. 423.
63. Документ доби... - С. 353.
64. Черняхівський Г. Життєвий і творчий шлях Романа Бжеського... Ч. 2. - С. 30.
65. Черняхівський Г. Роман Бжеський - учений, політик, громадянин... - С. 36.
66. Там само.
67. Роман Бжеський. Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. - Торонто, 1988. - 46 с.
68. Там само. - С. 7 - 17, 6.
69. Із особистого архіву автора. Лист Г. Черняхівського від 12 березня 2009 р.
70. Паклен Р. (Бжеський). Про два роди любови ("Одержима" Лесі Українки) // Овид (Чикаго, США) - 1963. - № 3 (липень - вересень). - С. 14 - 19.
71. Дашкевич Я. Назв. праця. - С. 122 - 123.
72. Шевельов Ю. (Шерех Ю.). Я - мене - мені... (і довкруги): Спогади. - Харків; Нью-Йорк, 2001. - Т. 2: В Європі. - С. 235.
73. Самчук У. На коні вороному // Дзвін. - 1994. - № 7. - С. 42.
74. Самчук У. На білому коні. - Нью-Йорк; Мюнхен, 1965. - С. 38.
75. Дашкевич Я. Назв. праця. - С. 122.
76. Черняхівський Г. Роман Бжеський - учений, політик, громадянин... - С. 42.
77. Паклен Р. (Бжеський). Про два роди любови... - С. 19.
78. Див.: Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. - К., 2008. - 304 с.; Пахльовська О. Ave, Europa! Статті, доповіді, публіцистика (1989 - 2008) - К., 2008. - 656 с.: іл.; Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. - Вид. друге. - К., 2008. - 368 с.
79. Томпсон Е. М. Назв. праця. - С. 79.
80. Бжеський Р. Біла книга: Національна і соціальна політика совєтів... - С. 70.
81. Дашкевич Я. Назв. праця. - С. 127.

В статтє на основе историко-биографической литературы, некоторых документов и источников личного происхождения освещается жизненный путь (преимущественно черниговского времени), анализируются историко-публицистические произведения малоизвестного деятеля национально-освободительного движения, уроженца Черниговщины Р. Бжеского (1897 - 1982).

In the article basing on historical and biographical literature of some documents and personal origin sources we can find the highlighter life (mostly Chernihiv period), the analysis of historical and journalistic input of a little-known participant of a national liberation movement, native of Chernihiv region - R. Bzheskogo (1897 - 1982).